

УДК 82.09:7.041

О. О. НІКОЛОВА

м. Запоріжжя

anikolova@ukr.net

ТИПОЛОГІЯ ПСЕВДОМОРФНИХ ПЕРСОНАЖІВ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті доводиться доцільність диференціації псевдоморфних персонажів як окремого предмета літературознавчих досліджень. Виділяються принципи типологічної класифікації інваріантів псевдоморфних персонажів. Указується на перспективи її висвітлення з позицій компаративістики шляхом поєднання контактано-генетичного і типологічного методів аналізу.

Ключові слова: псевдоморфні персонажі, типологія, бінарні антиномії, компаративістика.

Невідповідність істинного і видимо-рецептивного – одна з «вічних» тем у художній творчості багатьох народів. Розгляд цього матеріалу доцільно здійснювати на різних рівнях – від детермінант і загальних тенденцій функціонування до специфіки образно-мотивної реалізації в межах певних національно-жанрових традицій. Детальний аналіз останнього аспекту, в свою чергу, відкриває перспективи досліджень окремих різновидів персонажів, спільною визначальною ознакою яких є псевдоморфність (від давньогрец. «псевдо» – «обман», «вигадка», «помилка» і «морфе» – «форма»), тобто тимчасова «несправжність», створена внаслідок порушення відповідності між їх сутністю та її вираженням: вони видають себе за інших / сприймаються як такі.

Псевдоморфність виникає в результаті підміни справжнього примарним і має наслідком створення ілюзії для широкого загалу, обмеженого кола осіб, окремого суб'єкта. Вона завжди є явищем неприродним і перехідним, а не вродженим чи перманентним.

Закономірно, що більшість псевдоморфних персонажів – постаті гротескні. Проте сфера гротеску ними не вичерпується і є набагато ширшою: вона включає також образи, засновані на органічному поєднанні протиріч різного рівня, позбавлених семантики удаваності, несправжності, а отже, не належних царині псевдоморфності. Маються на увазі прецеденти суперечливої контамінації формальних (тваринно-антропні химери), змістових (трагічно-комічні протагоністи) або навіть формально-змістових (прекрасно-потворні персонажі з зовнішньо-внутрішньою дисгармонійністю) ознак.

Для характеристики феномену псевдоморфності, звертаючи увагу на деякі способи його вираження (рольові імітації, пародійні дублювання, примарні уподібнення) в міфах, ритуалах, архаїчних мімічних дійствах, античній літературі, О. Фрейденберг несистематично використовує оказіоналізм «псевди»: «пригадайте підставних осіб і всю низку цих «псевдів»... те саме без себе самого, те саме без його сутності» [7, 15]; «Які б вони не мали згодом відомі імена в якості шарлатанів і чарівників, вони становили собою безособових «псевдів» [6, 290].

Вирішення питання можливості і доцільності перенесення цієї лексеми з індивідуально-авторського в загальнонауковий контекст передбачає врахування кількох факторів: прецедентів збагачення термінологічного арсеналу літературознавства за рахунок новоутворених визначень, критеріїв обґрунтування цих процесів і вимог щодо оформлення таких неологізмів.

Відкритість понятійної галузі науки про художню творчість доведена численними випадками її поповнення («ліричний герой» Ю. Тинянова, «традиційні сюжети та образи» А. Нямцу, «жанрова модальність», «жанрова матриця» Б. Іванова тощо), пов'язаними завжди з відсутністю чіткої номінації явища, поширення і значущість якого доводиться дослідником. Саме необхідність заповнення категоріальної лакуни спонукає до введення дефініції з метою позначення окремого кола персонажів, що жодного разу не ставали основним предметом наукової уваги як співвідносні структурно-семантичні варіанти.

Проте запропонована О. Фрейденберг лексема дещо абстрактна і для первісних темати-

чних презентацій потребує доповнення вказівкою на «формальний фактор» фальсифікації («морфе») і рівень функціонування («персонажі»). Така семантична конкретизація є особливо значущою в заголовку, натомість у межах самого дослідження для зручності може бути використаний також скорочений варіант – «псевди». Широке змістове поле і відносна оціночна нейтральність цього формулювання дозволяє застосовувати його одночасно до найрізноманітніших персоніфікацій псевдоморфності: псевдоправителів (самозванців) і псевдобідняків, псевдочоловіків і псевдожінок (травесті-персон), псевдогероїв і псевдонаречених, псевдомудреців і псевдодурників і под.

Ураховуючи багатство матеріалу, слід зазначити, що, очевидні, з одного боку, проблема його систематизації (типологічної класифікації), здійсненої лише на основі надбань компаративних студій чималого культурно-літературного контексту в планах синхронії та діакронії, а, з іншого, – необхідність розроблення питань шляхів його розповсюдження, подібностей і специфіки конкретизації, трансформації.

Водночас можливість створення такої типології свідчить на користь визнання традиційності й універсальності досліджуваного явища – надійних запорук перспективності застосування для його вивчення порівняльно-літературного аналізу.

Потреба визначення основних теоретико-методологічних концепцій компаративістики, потенційно перспективних для розгляду типології псевдоморфних персонажів, обумовлена відсутністю спроб її системного висвітлення з позицій порівняльного літературознавства. Вирішення питання вимагає пошуку найбільш відповідного природі самого явища дослідницького інструментарію, виробленого й апробованого на матеріалі подібних йому феноменів.

Мета пропонованої статті – визначити теоретико-методологічний ґрунт досліджень типології псевдоморфних персонажів.

Під терміном «типологія», що набуває поширення у філологічних науках у 60-х рр. ХХ ст. [3, 565], розуміється «вид наукової систематизації, класифікація чогось за спільними ознаками» [4, 666].

Незважаючи на те, що досить часто терміни «типологія» і «класифікація» використовуються як синонімічні, між ними існує певна різниця. Друге поняття змістовно ширше, ніж перше: класифікація може бути створеною на основі типологічних засад (типологічна класифікація, типологія) або ж ні (у випадках, коли в її основу покладено поліаспектні критерії несистемного характеру).

Для правильного розуміння сутності типології А. Волков пропонує враховувати той факт, що типологічні варіанти одного феномену мають виокремлюватися, зіставлятися і розрізнятися «за певними диференціальними ознаками (ДО)» [3, 565], які «встановлюються шляхом виділення опозицій» (визначене М. Трубецьким в «Основах філології», це поняття є похідним від запропонованого членами Празького лінгвістичного гуртка терміна «Gegensatz») [3, 565].

Ураховуючи обов'язковий для будь-якої типологічної класифікації принцип систематизації складових через виділення структурно-опозиційних ознак, об'єднання / розмежування псевдів доцільно здійснювати на основі співвіднесеності їх сутності та її формального вираження / сприйняття з асоціативними дериватами бінарних антиномій: ієрархічної пари «верх – низ» (у різних аспектах – соціальної статусності, гендерної ролі, системи морально-інтелектуальних цінностей та ін.) і симетричного протиставлення «свого – чужого»: на рівнях антропності (від. давньогр. *anthrōpos* – «людина»), вітальності (від. лат. *vitalis* – «життєвий», «прижиттєвий»), родинно-етнічної приналежності тощо.

Структурно-семіотична методологія дозволяє продемонструвати універсальну сутність псевдів, зокрема, і мистецтва в цілому, визначених бінарним загальнолюдським мисленням, тим самим указуючи на потужний потенціал застосування для порівняльного аналізу таких персонажів типологічного підходу компаративістики (його «психологічного» вектору).

Типологічний метод починаючи з 50-х рр. ХХ ст. (умовно – від «революційного» виступу Р. Веллека і доповідей його прибічників на II Конгресі Міжнародної асоціації порівняльного літературознавства [5, 112–195]), і до сьогоднішнього дня активно використовується вченими.

При всьому багатстві спроб осмислення виникнення типологічних подібностей більшість гіпотез пов'язана з визнанням вирішальної ролі двох основних факторів – історичного і психологічного. В одному випадку мова йде про детермінованість подібних явищ у мистецтві різних народів формуванням подібних обставин їх суспільного буття та ознак колективної свідомості в процесі соціокультурного розвитку. В іншому – про існування надіндивідуальних і позачасових психологічних категорій, загальнолюдської подібності мислення й уявлень.

Указуючи на перспективність типологічних студій у діахронічному і наднаціональному аспектах [8, 265], М. Храпченко наголошує на потребі урахування «особливостей структурного характеру» [8, 272] і «спільності світоглядних позицій» [8, 265], розгляду структурних феноменів у суспільно-історичному плані [8, 275], затверджуючи тим самим «соціо-структурний» [8, 275] принцип типологічних досліджень.

На наш погляд, саме таке органічне поєднання методології структуралізму, з одного боку, і «типологічно орієнтованого» детермінізму, з іншого, є перспективним для дослідження псевдоморфних персонажів у компаративному аспекті, оскільки дозволяє уникнути спрощеного розуміння природи цього явища: не лише створити його класифікацію, але й показати специфіку трансформації її складових у конкретному історико-національному контексті, продемонструвавши, в такий спосіб, типологічні подібності не тільки загальнолюдського, а й соціокультурного генезису.

Незважаючи на різноманітність псевдів, їх типологічні різновиди об'єднує інверсійна природа: належні до одного ціннісного полюсу, вони формально переходять на інший, протилежний, не змінюючи при цьому власної сутності. Їх поява супроводжується руйнацією норм у різних галузях буття, вивертанням назовні наявного порядку задля його подальшого відновлення в якісно іншій формі. Цим пояснюються непоодинокі випадки поєднання ознак типологічних варіантів в образі одного персонажа, а також їх близькість до карнавальної стихії з характерною для неї «логікою зворотності» [1, 4].

Неабияке значення для досліджень типології псевдоморфних персонажів має «карнавальна» концепція М. Бахтіна: вчений виокремлює феномен статусно-рольової рокировки в межах ієрархії «верх – низ» як ізоморфну мотивно-образну складову доробків письменників різних країн, характеризує процеси «карнавалізації» художньої творчості. Його відкриття сприяють усвідомленню символічної сутності псевдоморфних персонажів, підстав для їх типологічної класифікації, зв'язку з «карнавалізованою» літературою та її жанрами.

При цьому різниця між «карнавальністю» і «псевдоморфністю» полягає в необмеженості останньої інверсійними процесами в ієрархічній вертикалі (включенням у її сферу симетричної горизонталі «свій» – «чужий»), амбівалентною сміховою стихією, з одного боку, і ширшою образно-нарративною реалізацією першої – з іншого (до карнавальних належать також мотиви, позбавлені семантики несправжності, типи дурника, блазня тощо).

Спектр потенційно придатних для компаративного аналізу типології псевдоморфних персонажів національно-історичних контекстів є досить широким, практично необмеженим у часі й просторі. Це пов'язано, з одного боку, з їх міжнародною «популярністю», зумовленою знаковістю, що зримо відображає типологічну близькість різних культур.

З іншого боку, необхідно враховувати тісний генетичний зв'язок численних варіантів псевдоморфних персонажів із міфами, фольклором (показовими в цьому плані є, наприклад, тип псевдогероя, мотив чарівної метаморфози тощо) і визначеними жанровими канонами (комедії, авантюрного роману, пікарески та ін.).

Розгляд конкретних особливостей варіативної конкретизації псевдів і пов'язаних із ними сталих мотивів на тлі традиції використання є показовим для вивчення процесів культурних діалогів, загальнонаціональних тенденцій звернення до спільних першоджерел (міфу, обряду, карнавальної традиції, фольклору тощо) і неприпустимим без апробації інструментарію контактено-генетичного підходу компаративістики.

Саме визначення «контактно-генетичний підхід» поєднує два теоретико-методологічні аспекти розгляду міжкультурних відносин і

взаємодій (іноді говорять окремо про «контактний підхід» і «генетичний підхід»). У першому випадку розглядаються різні за походженням феномени: «зв'язки між явищами на основі культурних взаємодій, «впливів» або «запозичень» [2, 7]. У другому – увага зосереджується на фактах звернення до однієї культурної скарбниці («явища як результат їх генетичної спорідненості й наступних історично зумовлених розходжень» [2, 7]). При цьому визначальним є не самий факт генетичної спорідненості явищ, а обрані орієнтири рецепції, рівень її усвідомлення, часова дистанція та сутність об'єднувального начала.

Використання генетичного підходу в процесі дослідження псевдоморфних персонажів різних національних літератур на рівнях синхронії й діахронії дозволяє не лише окреслити коло пріоритетних джерел, з яких черпають матеріал письменники (таким чином визначивши найбільш значущі з точки зору формування відповідної традиції фактори), але й показати певну спорідненість псевдів. Остання ж, у свою чергу, є свідченням на користь доцільності об'єднання таких різноманітних, на перший погляд, образів у межах одної типологічної класифікації під загальною номінацією.

Отже, питання типології псевдоморфних персонажів доцільно розглядати з позицій компаративістики: створення відповідної

класифікації потребує використання теоретико-методологічного арсеналу структуралізму, а пошук відповідей на питання джерел поширення, причин «популярності» псевдоморфних персонажів, подібностей / специфіки їх функціонування в межах обраного для висвітлення національно-історичного діапазону вимагає раціонального поєднання положень типологічного і контактено-генетичного підходів, адаптації до потреб компаративного аналізу інструментарію розвідок М. Бахтіна (його «карнавальної» теорії).

Список використаних джерел

1. Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса / М. М. Бахтин. — М.: Худож. лит., 1990. — 543 с.
2. Жирмунский В. М. Эпическое творчество славянских народов и проблемы сравнительного изучения эпоса / В. М. Жирмунский. — М.: Изд-во АН СССР, 1958. — 145 с.
3. Лексикон загального та порівняльного літературознавства. — Чернівці: Золоті литаври, 2001. — 636 с.
4. Словник іноземних слів. — К.: Наука, 1974. — 775 с.
5. Сучасна літературна компаративістика: стратегії і методи: антологія / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка; ред. Д. Наливайко. — К.: Вид-дім «Києво-Могилянська академія», 2009. — 488 с.
6. Фрейденберг О. М. Миф и литература древности / О. М. Фрейденберг. — М.: «Восточная литература» РАН, 1998. — 798 с.
7. Фрейденберг О. М. Происхождение пародии / О. М. Фрейденберг; публ. Ю. М. Лотмана // Труды по знаковым системам. 6. — Тарту, 1973. — С. 490—497.
8. Храпченко М. Б. Типологическое изучение литературы // Собрание сочинений: в 4 т. — М.: Худож. лит., 1981. — Т. 3. — С. 258—295.

О. НИКОЛОВА
Zaporizhia

TYPOLOGY OF PSEUDOMORPHIC CHARACTERS: THEORETIC-METHODOLOGICAL ASPECTS OF STUDY

In this article we prove the advisability of differentiation of pseudomorphic characters as a subject of literary research. We allocate the principles of typological classification of pseudomorphic characters. We indicate the prospects for its comparative study and the necessity to connect typological and contact-genetic methods for the comparative analysis of the typology of pseudomorphic characters.

Key words: pseudomorphic characters, typology, binary antinomy, Comparative.

А. А. НИКОЛОВА
г. Запорожье

ТИПОЛОГИЯ ПСЕВДОМОРФНЫХ ПЕРСОНАЖЕЙ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ИССЛЕДОВАНИЯ

В статье доказывається целесообразность дифференциации псевдоморфных персонажей как отдельного предмета литературоведческих исследований. Выделяются принципы типологической классификации инвариантов псевдоморфных персонажей. Указывается на перспективы ее освещения с позиций компаративистики путем сочетания контактено-генетического и типологического методов анализа.

Ключевые слова: псевдоморфные персонажи, типология, бинарные антиномии, компаративистика.

Стаття надійшла до редколегії 24.02.2015 р.